

СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ, ЕТНІЧНІ УСТАНОВКИ ТА НАЦІОНАЛЬНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНІ

Паніна Наталія Вікторівна (Natalia Panina), Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, i-soc@i-soc.org.ua

PANINA, Natalia. Social distance, ethnic installation and national tolerance in Ukraine. Individual and Society, 2004, Vol. 7, No. 2.

The article presents the main results of the monitoring survey (1992-2003) on inter-ethnic orientations of Ukrainian population measured according to the social distance scale by Bogardus adapted by the article author in 1990 in Ukraine. The obtained data made it possible to reveal a number of phenomena ('over-carefulness', 'Eastern-Slavonic isolationism', 'stronger immigration control', 'higher jump', 'unanimous isolation') and paradoxes of the mass inter-ethnic self-consciousness of population (paradox of the 'national (civic) identification', the 'positive attitude' paradox). New results confirmed the growing orientations (in the mass consciousness) to the more ethnic distance which promote development of the national and governmental isolation.

Передумови вибору методики вивчення міжнаціональних відносин в Україні

Вибір шкали соціальної дистанції Богардуса як методики вивчення міжнаціональних відносин, був зумовлений ситуацією, що склалася наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття у політичному просторі тепер уже колишнього Радянського Союзу. І хоча на разі політична ситуація у царині міжнаціональних відносин в Україні доволі благополучна (принаймні, ззовні), на початку 1990-х років такий варіант розвитку важко було з упевненістю передбачити з огляду на численні міжнаціональні конфлікти в колишньому соціалістичному таборі. І поки пострадянські "хуту і тутсі" з'ясовували відносини у Карабасі, Придністров'ї, Таджикистані й Чечні, Абхазії й Киргизії, Південній і Північній Осетії, населення України з великим занепокоєнням придивлялося до стану міжнаціональних відносин у своїй країні. Численні соціологічні дослідження, які за моєї участі проводилися у 1989-1991 роках Центрально-Українським відділенням Всесоюзного центру дослідження громадської думки та Інститутом соціології АН України, містили окремі запитання, що певною мірою стосувалися проблеми міжнаціональних відносин. Незважаючи на те, що одержувані результати не виявляли значного поширення чітких націоналістичних установок у більшості населення практично всіх регіонів України, а також на відсутність в Україні спалахів міжнаціональної ворожнечі, опитування громадської думки фіксували доволі високий рівень занепокоєності населення можливістю виникнення міжнаціональних конфліктів. У всіх опитуваннях, які стосувалися соціальних проблем, що турбують населення, можливість виникнення міжнаціональних конфліктів посідала одну із перших позицій. І хоча впродовж усього часу частка людей, котрим доводилося бути учасником або свідком міжособистісних конфліктів, спричинених образою національної гідності, залишалася на одному рівні (близько 3%), у громадській думці зростала занепокоєність можливістю спалахів міжнаціональних конфліктів. Пік цієї занепокоєності був зафіксований у 1992 році, коли майже половина дорослого населення України (49%) вказувала на цю загрозу серед проблем, яких вони побоюються над усе. Розбіжність між поширеністю особистого досвіду зіткнень на національному гранті й зростанням занепокоєності була зумовлена, передусім не станом міжнаціональних відносин в Україні, а подіями, пов'язаними з національними

конфліктами в інших регіонах колишнього Радянського Союзу.

Поглиблений аналіз проблеми вимагав спеціальних методичних прийомів, які дають змогу вимірювати рівень загальної національної толерантності як глибинної психологічної засади міжнаціональних контактів. Конче потрібною була методика, яка б уможливила вимірювання соціальної установки людини стосовно представників інших національностей — певної психологічної готовності до зближення або, навпаки, до відторгнення людей іншої національності. Йдеться про певне стереотипне ставлення до представників іншої національності як до групи, незалежно від їхніх особистісних якостей і особливостей контактів із конкретними людьми.

Суспільний досвід і наукова інтуїція підказували, що головною проблемою для України може стати не національна нетерпимість, не жага “іноетнічної” крові, а тихе дистанціювання від “чужих”, котрі, за вельми поширеною тоді думкою, “об’їдали” Україну. Ці міркування зрештою зумовили мій остаточний вибір методики, авторська назва якої - “шкала расової дистанції” (один із різновидів шкал соціальної дистанції Богардуса).

Методика: шкала соціальної дистанції

До історії створення шкал соціальної дистанції. Емори Богардус почав працювати над методикою у 1924 році. Два роки поспіль він емпірично відпрацьовував методичний план побудови шкали вимірювання соціальної дистанції, розроблений Робертом Парком (1). У цей період наукові інтереси багатьох американських соціологів і соціальних психологів були пов’язані з процесами урбанізації, соціальної інтеграції й соціальної мобільності населення. Тривало бурхливе зростання мегаполісів за рахунок масових припливів до великих міст Сполучених Штатів як представників різних регіонів власної країни, так і емігрантів з інших країн. Вивчення процесів, що відбувалися, вимагало від соціологів розроблення адекватних соціологічних категорій. Однією з таких категорій у дослідженнях процесів урбанізації було поняття “соціальна дистанція”. Величина соціальної дистанції між людьми із різних соціальних або етнічних (расових) груп, що утворювали нову єдину соціальну систему, уможливило, на думку Р.Парка, судити не лише про рівень інтеграції та солідарності співтовариства, що формується, а й про загальний рівень розвитку демократичної культури. Теоретично, зазначає Парк, справжня демократія передбачає відсутність соціальної дистанції між членами єдиного співтовариства(2). Для емпіричного вивчення особливостей формування нових співтовариств (community) із представників різноманітних культур, аналізу чинників, які сприяють або перешкоджають налагодженню зв’язків і контактів між людьми (передусім як представниками різноманітних субкультур), і визначення рівня політичної культури, що переважає в конкретному співтоваристві, необхідно було створювати й відповідні методики вимірювання соціальної дистанції.

Від 1925 року, після перших апробацій запропонованої методики, з’являються публікації Е.Богардуса стосовно результатів досліджень, проведених за шкалою, побудованою на підставі розроблення запропонованого Р.Парком підходу до вимірювання соціальної дистанції(3).

Сутність методики полягає в тому, що респондентові пропонують відзначити типи соціальних контактів, у які б він вступив із представниками тієї чи тієї соціальної групи. Спектр відповідей, запропонованих респондентові, був сформований на підставі результатів попередньої експертної процедури. У підсумку було відібрано сім типів соціальних контактів, ранжованих за рівнем близькості/віддаленості. Кожному варіанту давали рангове числове значення, що відбиває рівень близькості соціальних відносин:

1. “близька спорідненість на основі шлюбу”, “взяв би шлюб”;
2. “як члена мого клубу як щирого товариша”, “як близького товариша”;
3. “як сусіда, що мешкає зі мною на одній вулиці”, “як того, що мешкає у сусідній (nextdoor) кімнаті, квартирі”;
4. “як працівника того самого підприємства, де працюю я”, “працював би в одному офісі”;
5. “як громадянина моєї країни”, “лише як випадкового співрозмовника”;
6. “лише як візитера до моєї країни”;
7. “виключив би з моєї країни”, “вигнав би геть зі своєї країни”.

Формулювання варіантів відповідей дещо змінювалися, нерідко залежно від того, кого саме опитували за цією методикою. Так, наприклад, в разі опитування студентів коледжів, які мешкали в гуртожитку, формулювання “як найближчого сусіда” змінювали на формулювання “як того, хто мешкає в сусідній (nextdoor) кімнаті”. Той самий варіант під час опитування людей, котрі мешкають

у власних будинках, змінювали на варіант - "як сусіда, що мешкає на вашій вулиці" тощо.

Е.Богардус запропонував низку індексів, які можна обчислювати на підставі відповідей респондентів: індекс якості соціальних контактів, індекс дистанції соціальних контактів, індекс рангу соціальних контактів тощо(4).

Серед цих індексів у подальших дослідженнях найпоширенішим виявився індекс расової дистанції. Обчислення цього індексу ґрунтоване на кумулятивному характері шкали, тобто позиція, яка відбиває найближчу соціальну відстань, автоматично передбачає позитивні відповіді (згоду) й стосовно всіх наступних (віддаленіших) соціальних контактів, що дає змогу обчислювати індекс (бал) соціальної дистанції стосовно представників певної національності. Відповідь "взяв би шлюб" зараховують як 1 бал, "...як товаришів" - 2 бали, "...сусідів" - 3 бали, "...колег по роботі" - 4 бали, "...жителів країни" - 5 балів, "...відвідувачів країни" - 6 балів, "Вигнав би геть із країни" - 7 балів. Середнє арифметичне значення балів у певній соціальній групі є усередненим показником ставлення цієї групи до певної національності. Е.Богардус у своїх публікаціях називає цей *показник індексом расової дистанції*. Разом із тим він неодноразово наголошував, що термін "расова" стосовно запропонованої шкали загалом (і щодо індексу зокрема) - це радше данина загальнозрозумілому слову (у США, в той період. - *Н.П.*). Адекватнішим терміном, на його погляд, виявилася б назва "етнічна дистанція". Та позаяк термін "етнічна" радше науковий, він, спрощуючи сприйняття назви з боку людей, не обізнаних із науковими нюансами, говорить про шкалу расової дистанції(5). У наших дослідженнях, перебравши чимало термінів (зокрема й у публікаціях), я зрештою спинилася на такому варіанті назви цього показника, як "*індекс національної дистанційованості*".

Серед усіх шкал соціальної дистанції шкала расової дистанції дістала найбільшого поширення насамперед тому, що сам Богардус поряд із численними локальними дослідженнями упродовж сорока років здійснив чотири великомасштабні опитування саме за цією шкалою. Лише у межах цього проекту він опитав понад вісім тисяч студентів. (6). Результати цих опитувань, що відбивають динаміку міжнаціональних установок, неодноразово публікувалися(7).

Е.Богардус відзначав, що незважаючи на те, що демократичне суспільство прагне зменшення соціальної дистанції між людьми, певна соціальна дистанція завжди зберігається, "навіть між близькими друзями, навіть між коханцями"(8). Можна стверджувати лише, що дистанція може бути більшою чи меншою, мінімальною або максимальною або її величина перебуває десь між цими значеннями. Запропонована методика вможливує проведення кількісного вимірювання, що, безумовно, створює сприятливі можливості для моніторингових і компаративних соціологічних досліджень.

Апробація й застосування шкали соціальної дистанції в Україні.

У 1990 році автором була проведена перша апробація методики в Україні - перевірка того, як пересічні громадяни України сприймають формулювання запитання і варіантів відповідей. У результаті апробації, формулювання, що визначають мінімальну і максимальну дистанції ("Поріднився б, узявши шлюб" і "Вигнав би геть зі своєї країни"), були дещо пом'якшені. Перше формулювання сприймалося надто конкретно - "Як же я можу поріднитися в шлюбі, коли я вже давно у шлюбі перебуваю". Тому його було змінено на формулювання "Допустив би як члена сім'ї". Останній варіант відповіді - "Виключив би зі своєї країни" (у деяких випадках Богардус навіть ставив варіант "Вигнав би геть із країни") - відлякував надто "активною позицією". "А з якого дива я буду когось виганяти, нехай це роблять ті, кому належить". Зрештою я спинилася на більш м'якому варіанті - "Не пускав би в країну". Цей варіант дорікань не викликав.

У серпні 1990 та вересні 1991 року я включила шкалу соціальної дистанції у масове репрезентативне опитування жителів Києва. Головні висновки з отриманих даних були опубліковані як у наукових, так і в публіцистичних виданнях (9).

Отримані результати виявилися вельми несподіваними. На тлі даних, які засвідчують переваження в масовій свідомості киян установок на демократичні перетворення в країні (багатопартійна система, ринкові перетворення в економіці тощо), несподівано високе значення індексу загальної національної дистанційованості жителів столиці вже доводило, що Україні доведеться долати неблизький шлях до розбудови відкритого демократичного суспільства. У 1992 році я вперше застосувала цю методику під час загальнонаціонального репрезентативного дослідження населення України. Отримані результати підтвердили основні тенденції, виявлені в міжнаціональних

установках жителів Києва(10).

Оскільки показники національної дистанційованості дають змогу не тільки визначати ставлення до різних національностей, а й оцінювати рівень розвитку (або деградації) демократичних цінностей, то під час розроблення програми моніторингу соціологічних показників демократичного розвитку України (разом із Є.Головахою) ми дійшли висновку стосовно доцільності введення шкали соціальної дистанції у загальнонаціональний моніторинг, проведення якого розпочали 1994 року в Інституті соціології НАН України. Результати цих досліджень оприлюднювалися в інформаційно-аналітичних матеріалах Інституту соціології(11). Вибіркова сукупність загальнонаціонального моніторингу охоплює 1800 респондентів, які репрезентують доросле населення (віком понад 17 років) всіх областей України, Республіки Крим і Києва за статтю, віком, освітою та типом населеного пункту (місто/село) (12).

Результати дослідження: феномени й парадокси міжнаціонального менталітету

Уже в перших дослідженнях (1990-1992 років) були отримані доволі несподівані дані. З одного боку, результати вимірювання індексів національної дистанційованості дали підстави поставити під сумнів низку поширених у той період стереотипних уявлень: стереотипи стосовно поширеності антиросійських настроїв ("русофобії") у західних регіонах України; стереотип про масове поширення антисемітизму; уявлення про високу привабливість шлюбів із іноземцями, зокрема з представниками розвинених країн). З другого боку, - дані чітко демонстрували, що ставлення населення до представників різних національностей куди більш "нашорошене", ніж це можна було припускати на тлі відсутності серйозних міжнаціональних зіткнень в Україні (див. табл. 1).

Таблиця 1

Результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України

Національна дистанційованість населення України від...	Індекс національної дистанційованості (шкала: 1-7 балів)									
		1992 N = 1800	1994 N = 1807	1996 N = 1800	1998 N = 1810	1999 N = 1810	2000 N = 1810	2001 N = 1800	2002 N = 1799	2004 N = 1 800
Азербайджанців	-	-	-	-	-	-	-	-	5,8	5,8
Американців*	4,3	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,4	5,5	
Арабів	5,4	-	-	-	-	-	-	6,1	6,1	
Афганців	-	-	-	-	-	-	-	6,2	6,2	
Білорусів*	2,9	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	
Грузин*	5,3	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	
Євреїв*	4,2	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	
Китайців	-	-	-	-	-	-	-	5,9	5,9	
Кримських татар*	5,1	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	
Молдаван		4,6	4,7	4,8	4,8	5,1	5,1	5,3	5,2	
Негрів	4,5	-	-	-	-	-	-	6,0	5,9	
Німців*	4,4	4,5	4,6	4,8	4,7	4,8	4,9	5,2	5,2	
Поляків*	3,8	4,4	4,5	4,6	4,5	4,8	4,9	5,0	5,0	
Росіян	2,5	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	
Румун*	4,6	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	
Сербів	-	4,8	5,0	5,1	5,1	5,4	5,4	-	-	
Словаків	-	4,6	4,8	4,8	4,8	5,0	5,0	5,1	5,1	
Турків	-	4,9	5,2	5,3	5,4	5,6	5,6	5,9	5,9	

Угорців*	4,2	4,6	4,8	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4
Українців	1,6	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2
Українців, які мешкають в інших країнах	3,5	-	-	3,9	3,8	4,0	4,1	3,5	3,4
Циган*	5,6	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1
Чехів	-	-	-	-	-	-	-	5,3	5,3
Чеченців	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,3	6,4
Інтегральний індекс національної дистанційованості	4,6	4,5	4,6	4,7	4,7	5,0	5,0	5,5	5,5
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями, позначеними “*”	4,4	4,4	4,5	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	5,3

У таблиці наведено індекси національної дистанційованості (середній бал за семибальною шкалою соціальної дистанції) стосовно представників кожної національності; а також інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) — усереднене значення стосовно всіх національностей за винятком українців, росіян та української діаспори. Оскільки впродовж десяти років відбувалися зміни у переліку національностей, з метою нівелювання можливого впливу цих змін у таблиці наведено інтегральний індекс національної дистанційованості за десятьма національностями, ставлення до яких оцінювали в усіх дослідженнях моніторингу.

Багаторічні дослідження з 1990 до 2002 року із застосуванням шкали соціальної дистанції дали змогу виявити кілька феноменів національного менталітету у сфері особливостей ставлення населення до інших національностей.

Феномен “надмірної обережності”

Схильність до більш близьких, безпосередніх контактів (сімейні, приятельські, сусідської, виробничі) з боку більшості киян у 1990-91 р. була виявлена головним чином щодо українців, росіян, білорусів, поляків та євреїв — лише тих національних груп, стосовно яких нагромаджено певний історичний досвід спільного проживання. Переважна більшість національностей за шкалою соціальної дистанції характеризувалася значеннями від 4-х до 5-ти балів, що можна інтерпретувати у такий спосіб: “Нехай живуть в Україні, але мені б не хотілося вступати з ними в безпосередні контакти”.

На найвіддаленішу дистанцію (“Не допускав би в Україну”) у 1990 році населення Києва “відсувало” азербайджанців, вірменів, узбеків, кримських татар, турків; у 1991 році групу тих, від кого “віддаляються”, поповнили грузини. З огляду на серйозні міжнаціональні зіткнення у різних регіонах агонізуючого Радянського Союзу, неважко було дійти висновку стосовно того, що більшість населення першою чергою відсторонюється від національностей, які асоціюються із кровопролитними міжнаціональними конфліктами. Виникало враження, що масова свідомість просто силкувалася відмежуватися від усіх учасників конфліктів, навіть не намагаючись посісти конкретну політичну або гуманітарну позицію, визначити правих і винуватих, потерпілих і переслідувачів. Це схияло до висновку, що висловлюване під час опитувань громадської думки в той період побоювання стосовно можливого виникнення міжнаціональних конфліктів було не наслідком якихось особливих етнічних упереджень, а радше виявом загальної обережності як однієї із базових рис національного менталітету.

Вже у 1992 році можна було впевнено стверджувати не просто про обережне ставлення, а про “надмірну обережність” українського населення взагалі стосовно виявлення готовності до контактів із узагальненими представниками більшості національностей.

Обережність у зв'язках (зокрема й у соціальних) із “чужинцями”, у певному сенсі можна вітати. Але не слід забувати, що як “схвалювана” така поведінка оцінюється звичайно прихильниками

архаїчних традиціоналістських цінностей. Априорна “підозрілість” практично до всіх народностей, з якими немає досвіду тривалого спільного співіснування, зазвичай властива для закритих суспільств.

Феномен “східнослов’янської відокремленості”

Дані першого загальнонаціонального опитування населення України, проведеного у 1992 році, підтвердили також деякі інші феномени, виявлені під час дослідження міжнаціональних установок киян. Лише стосовно українців, росіян, білорусів, представників української діаспори й поляків середнє значення індексу соціальної дистанційованості було менше 4 балів, що засвідчувало певний рівень схильності більшості населення України до безпосередніх контактів із представниками цих національностей. Результати факторного аналізу давали підстави для висновків стосовно того, що, по-перше, у міжнаціональній свідомості населення України 1992 року домінував чинник “східнослов’янської відокремленості”, а по-друге, що вияв “відторгнення” щодо якоїсь конкретної національності є, як правило, окремим випадком вияву загальної ксенофобічної установки — недовіри й підозрілості до всіх “чужих”. Інакше кажучи, якщо будь-хто виявляє “неприйнятність” стосовно якоїсь однієї національності, можна з великою часткою впевненості припускати, що він буде “підозріло” ставитися й до представників більшості інших етнокультурних груп, котрих не вважає “своїми”.

Феномен “посилення прикордонного контролю”

Інтенція до відокремлення від усіх “чужих”, провідною рисою якого є відсутність певного позиціонування в сучасному геополітичному просторі, може стати серйозним каменем спотикання на шляху до повноцінної інтеграції у світове цивілізоване співтовариство. А позаяк Україна декларувала саме такий шлях міжнародної інтеграції, посилювалася актуальність завдання й далі відстежувати зміни у ставленні населення до представників різних національностей: чи розвивається в масовій свідомості населення України схильність до міжнаціональної інтеграції чи, навпаки, зростає тенденція до національного ізоляціонізму.

Результати моніторингу, проведеного в Інституті соціології НАНУ, вияскравлюють вельми несприятливу тенденцію поглиблення національного ізоляціонізму. Упродовж 1992-2003 років відбувалося поступове збільшення як загального показника національної дистанційованості, так і показників “дистанціювання” населення України практично від усіх національностей, перелічених у списку. Це, власне, означає, що істотно зменшується частка людей, котрі подумки допускають представників різних національностей як громадян України, і, відповідно, збільшується відсоток тих, хто взагалі не допускав би їх у країну. До 2002 року (див. табл. 1) практично всі національності (за винятком українців, росіян і білорусів) масовою свідомістю були “відсунуті” за позначку 5 балів (“виселені з країни”).

У моніторингу, проведеному Е.Богардусом у Сполучених Штатах із 1926 до 1966 року, попри те, що ставлення до окремих націй коливалося, середній індекс національної дистанційованості мав загальну тенденцію до зниження. Натомість в Україні аналогічний показник із 1992-го до 2002 року помітно збільшився.

Якщо об’єднати в одну групу всіх респондентів, хто подумки допускає представників певної національності як члена сім’ї, товариша, сусіда, колегу або, нарешті, лише громадянина України, в одну групу, ми побачимо певну конфігурацію національної структури населення країни, яка відбиває структуру національно-громадянської самосвідомості сьогодення. Результати своєрідного “колективного прикордонного контролю” стосовно представників різних національностей у 2002 році висвітлюють, які саме національності більшість населення прагне бачити як жителів України, а кого взагалі не допускало б у свою країну (див. табл. 2).

Таблиця 2

Результати ментального “прикордонного контролю” стосовно різних національностей із боку населення України у 2002 році, або “КОГО Б МИ ДОПУСТИЛИ В УКРАЇНУ”, %

ДОПУСТИЛИ Б В УКРАЇНУ...	Мешканців України	Туристів	Взагалі не допускав би в Україну
Чеченців	11.7	30.4	57.9

Афганців	12.7	38.3	49
Арабів	13.7	43.8	42.5
Негрів	17.4	52.5	30.1
Турків	19.4	52.7	27.9
Китайців	19.9	54	26.1
Азербайджанців	22.8	43.2	34
Циган	26.2	29.5	44.3
Американців	31.6	50.7	17.7
Румунів	33.5	50.2	16.3
Угорців	34.8	51.5	13.7
Грузинів	35.9	41.3	22.8
Чехів	36	50.9	13.1
Німців	39.2	46.8	14
Кримських татар	39.9	33.5	26.6
Словаків	40.9	47.5	11.6
Молдаван	42.7	40.5	16.8
Поляків	44.9	44.8	10.3
Євреїв	50	33	17
Білорусів	67.2	26.1	6.7
Українців, що мешкають в інших країнах	80.1	16.4	3.5
Росіян	81.2	14.8	4
Українців	94.4	4.8	0.8

Феномен “великого стрибка”

Якщо з 1992 до 2001 року відбувалося поступове зниження середнього індексу загальної національної дистанційованості, то 2002 року сталося різке “дистанціювання” практично від усіх національностей (див. табл. 1). Що саме могло спричинити “великий стрибок”, зафіксований у лютому 2002 року?

Свого часу аналіз причин збільшення масової дистанційованості жителів Америки від тієї чи тієї національності схилив Е.Богардуса до висновку стосовно того, що передують серед них драматичні події у країні й світі, зокрема ті, яким надають значне місце у назвах газетних матеріалів. Так, наприклад, події Перл-Гарбора змінили ставлення американців до японців, а період “холодної війни” - до росіян тощо. Населення України, як ми бачили, теж відчутно реагувало на міжнаціональні конфлікти. У цьому разі складається враження, що трагічні події в Америці, пов’язані із терористичним актом у вересні 2001 року, і подальше позиціювання більшості країн стосовно створення антитерористичної коаліції, що гарантує безкомпромісну боротьбу з режимами, які підтримують терористів, викликало в українського населення глобальну “страусину” реакцію - “окопатися й відсидітися”.

Феномен “одностайного ізоляціонізму”

Спроба з’ясувати, для яких саме категорій населення більшою мірою властива відкритість, а для яких - ізоляціонізм і ксенофобія, дала підстави для висновку, що підвищення рівня ізоляціонізму та ксенофобії є феноменом, який охоплює всі категорії населення України. На рівень національної толерантності практично не впливають такі соціально-демографічні чинники, як стать, вік, національність, сімейний стан і національний склад сім’ї, рівень доходу, тип зайнятості (у державному чи приватному секторі економіки). Незначний вплив справляють такі характеристики, як рівень освіти, різновид занять, мова спілкування, тип населеного пункту (місто/село). Хоча в цих групах і зафіксовано невеликі розбіжності, вони, втім, не принципові, адже навіть у “найблагополучніших” групах середній індекс національної дистанційованості перевищує позначку 5 балів. Не впливає на рівень національної дистанційованості й життєвий досвід, пов’язаний із

випадками дискримінації на національному ґрунті, або досвід роботи за кордоном. Навіть у тих людей, які лише планують попрацювати за кордоном, приблизно ті самі міжнаціональні установки, що й у населення загалом.

Парадокси національної самосвідомості

Спроби зрозуміти, яка саме громадянська позиція стоїть за вибором тієї чи тієї дистанції від представників інших національних культур, уможливили виявлення парадоксальних (принаймні, на перший погляд) особливостей.

Парадокс національної (громадянської) ідентифікації.

Аналіз особливостей національної толерантності в людей із різним типом громадянської ідентифікації висвітлив навдивовижу своєрідне бачення людьми соціально-національного середовища своєї ідентичності.

У проведеному дослідженні залежно від відповіді на запитання “Ким ви себе передусім вважаєте?” була здійснена така класифікація населення за типом громадянської ідентифікації: “РЕГІОНАЛІСТИ” - це ті, хто передусім відчуває себе жителями свого регіону (села, району, міста, області тощо); “ГРОМАДЯНИ” - громадянами України; “НАЦІОНАЛІСТИ” - представниками свого етносу, нації; “НОСТАЛЬГІСТИ” - громадянами колишнього Радянського Союзу; зрештою, “КОСМОПОЛІТИ” - громадянами Європи або світу.

Цілком природно було припустити, що “ностальгісти”, приміром, будуть більшою мірою “наближати” якщо не до себе, то, принаймні, до країни, представників тих національностей, які мешкали на території колишнього Радянського Союзу. Від “космополітів” цілком закономірно було б очікувати прагнення тісніших соціальних зв'язків із більшістю представників різних країн світу. На підставі аналізу отриманих даних (за 2002 рік) з'ясувалося, що серед “ностальгістів”, які так сильно сумують за минулим, що й досі відчувають себе “громадянами колишнього Радянського Союзу”, 93% не хотіли б бачити як громадян своєї країни чеченців, 79% - азербайджанців, 64% - грузин, 63% - кримських татар, 46% - євреїв, 57% - молдаван, 29% - білорусів, 10% - росіян. “Космополіти” як “громадяни Європи і світу” теж, своєю чергою, не всіх би допустили у свою країну як її громадян. 44% із числа “космополітів” не хотіли б бачити як громадян своєї країни євреїв, 48% - німців, 60% - американців, 66% - негрів, 69% - турків, 69% - китайців, 98% - чеченців.

Аналогічна амбівалентність національно-громадянської самосвідомості спостерігається у разі ближчого розгляду тієї частини населення України, яка позитивно налаштована на вступ України до Європейського Союзу, НАТО і МВФ або прагне об'єднаного союзу України з Росією і Білоруссю.

Парадокс “доброго ставлення”.

У соціологічних опитуваннях для визначення міжнаціональних відносин нерідко обмежуються прямим запитанням: “Як ви ставитеся до людей іншої національності?”. Для контролю ми включили це питання в наше дослідження. У 2002 році близько чверті населення (25%) дали відповідь “Позитивно”, і майже 7% обрали відповідь “Негативно”. Зіставлення відповідей на пряме запитання про ставлення до осіб іншої національності з відповідями за шкалою соціальної дистанції дає змогу виявити, що “добре” ставлення багатьох наших співвітчизників припускає тільки “любов на відстані”. З'ясувалося, що з тих, хто декларує своє ставлення до інших національностей як позитивне, тільки лічені одиниці готові підтримувати достатньо близькі контакти з представниками більшості національностей. Це можна було пояснити “народною мудрістю”, відбитою у стереотипному уявленні про те, що “для того, щоб зберігати добрі стосунки з родичами, із ними треба жити порізно”. Проте, за загального позитивного ставлення до представників інших національностей загалом, ці “толерантні люди” подумки взагалі не допускали б у країну багатьох із них навіть як туристів. Часткове пояснення цього парадокса, на наш погляд, криється вже принаймні в тому, що понад дві третини населення (68%) оцінили своє ставлення до осіб іншої національності як “нейтральне”. Категорія “нейтральне” у цьому контексті цілком може бути своєрідним дипломатичним еквівалентом байдужості. Мабуть, саме байдуже ставлення до всього, що не заторкує безпосередніх особистих інтересів, і є причиною національної “нетолерантності”.

Висновки

Описані вище феномени і парадокси спричинені, на наш погляд, тим, що масова свідомість українського населення перебуває “на роздоріжжі” національно-громадянської ідентифікації. Від одних народів, із якими пов’язував досвід спілкування у межах єдиної держави, вже достатньо віддалилися, проте до інших поки не наблизилися. Проголосувавши за вихід із Союзу й за розбудову самостійної незалежної держави, люди з різними відчуттями озираються на спільне минуле. Одні - з відчуттям величезного полегшення, пов’язаного зі звільненням від комуністичного й шовіністичного диктату. Інші досі не можуть збагнути, чи правильне рішення ухвалили. Але навіть той, хто хотів би повернутися до колишньої “співдружності”, поглядаючи на Схід, бачить там спалахи міжнаціональних пожеж або важкі наслідки їх. Тому навіть адепти Радянського Союзу хочуть реконструювати союзне співтовариство, заздалегідь звільнивши його від усіх учасників міжнаціональних сутичок. Але й перед поглядом, зверненим на Захід, теж постає далеко не безхмарна ідилія міжкультурної співпраці різних націй і народів. Тут уже заточилася боротьба цивілізацій. І від кожного учасника вимагають чіткої геополітичної позиції, яка передбачає необхідність певною мірою залучатися до відкритого конфлікту. Але це суперечить національному менталітету, мудрість якого сконцентрована у поширеному вислові “моя хата скраю”. Зрештою формується комплекс національної відокремленості, спрямований до позиції державного ізоляціонізму.

Зіставляючи тенденції у динаміці індексів національного дистанціювання в Україні й Сполучених Штатах (нагадаю, що в США з 1926 до 1966 року цей показник поліпшувався, а в Україні з 1992 до 2002 року - погіршувався), не слід нехтувати історичними особливостями формування цих держав. Америка своє завдання споконвіку вбачала у розбудові відкритого демократичного суспільства. Нелегким, але цілеспрямованим шляхом країна невпинно прямувала у декларованому напрямі. Україна вперше цілковито звільнилася від зовнішнього тиску. Головною метою молодій державі було - вибороти право на незалежність. Утім, виявлена тенденція в орієнтації масової свідомості на “замикання у власній шкаралупі” глибоко безперспективна у плані розвитку сучасної цивілізованої держави.

Література

1. Див.: Park R.E. The Concept of Social Distance // Journal of Applied Sociology - 1924. - Vol. 8. - P. 339-344; Park R.E. The Urban Community as a Special Pattern and a Moral Order // The Urban Community / Ed. by E.W.Burgess. - Chicago, 1927. - P. 3-18.
2. Park R.E. The Concept of Social Distance // Journal of Applied Sociology. - 1924. - Vol. 8. - P. 341.
3. Див.: Bogardus E.S. Measuring Social Distance // Journal of Applied Sociology. - 1925. - Vol. 9. - P. 299-308; Bogardus E.S. Social Distance in the City / Ed. by E.W.Burgess. - Chicago, 1927. - P. 48-54.
4. Bogardus E.S. Measuring Social Distance // Journal of Applied Sociology. - 1925. - Vol. 9. - P. 303.
5. Bogardus E.S. Forty Year Racial Distance Study. - Los Angeles, 1967. - P. 5.
6. Bogardus E.S. Forty Year Racial Distance Study. - Los Angeles, 1967. - P. 9-10.
7. Bogardus E.S. Immigration and Race Attitude. - Boston; N.Y., 1928; Bogardus E.S. Forty Year Racial Distance Study. - Los Angeles, 1967.
8. Bogardus E.S. Social Distance. - Yellow Springs, 1959. - P. 7.
9. Див.: Панина Н.В. Как мы относимся к другим национальностям? // Украинский обозреватель. - 1992. - № 1; Golovakha E., Panina N. Inter-Ethnic Relations and Ethnic Tolerance in Ukraine // Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe. - Jerusalem, 1991. - Vol.14. - P.27-30; Головаха Е.И., Панина Н.В., Чурилов Н.Н. Киев 1990-1991: Социологические репортажи. - К., 1992; Панина Н.В. Проблемы национальной толерантности в Украине // Украинский вестник агентства “Postfactum”. - 1993. - № 4. - С. 13-16.
10. Див.: Golovakha E., Panina N. The Development of a Democratic Political Identity in Contemporary Ukrainian Political Culture // Nationalism, Ethnicity, and Identity. Cross-National and Comparative Perspectives / Ed. by R.Farnen. - New Brunswick, 1994. - P. 403-425; Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. - К., 1994; Panina N. Interethnic Relations and Conflict in Ukraine // Post-Soviet Puzzles / Ed. by K.Zegers, S.De Spiegeleire. - Baden-Baden, 1995. - Vol. 4.
11. Див.: Панина Н., Головаха Е. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-98 pp.). Соціологічні показники. - К., 1999. - С.80-84; Panina N., Golovakha E. Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994-1998). Sociological Indicators (Tables, Illustrations and Commentaries). - К., 1999. - P. 90-94; Українське суспільство 1992-2002. Соціологічний моніторинг / За ред. Н.В.Паніної. - К., 2003. - С. 52-60.
12. Див.: Панина Н., Головаха Е. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-98 pp.).

Соціологічні показники. - К., 1999. - С.80-84; Panina N., Golovakha E. Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994-1998). Sociological Indicators (Tables, Illustrations and Commentaries). - К.,1999. - Р. 90-94; Українське суспільство 1992-2002. Соціологічний моніторинг / За ред. Н.В.Паніної. - К., 2003. - С. 52-60.

Паніна Наталія Вікторівна

Інститут соціології Національної Академії наук України (НАНУ)

Головний науковий співробітник

відділу соціально-політичних процесів

Доктор соціологічних наук

Тел.: (38-044) 253-05-80

i-soc@i-soc.org.ua 01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12

e-mail: Panina@svitonline.com